

Kerkhof Wittewierum.

foto's Albert-Erik de Winter

De mooiste, oudste en bijzonderste bomen tref je vaak aan op kerkhoven en begraafplaatsen. Deze imposante bruine beuk staat op het begraafplaats van Bellingwolde.

Tongvaren is een zeldzame plantensoort van kerhoven en begraafplaatsen in Noord-Groningen. Deze exemplaren bevinden zich op de begraafplaats van Usquert.

Ransuil, vogelsoort die bij winterdag graag in taxus en hulst op kerkhoven en begraafplaatsen verblijft.

Natuur op Groninger kerkhoven en begraafplaatsen

— Albert-Erik de Winter
(Landschapsbeheer Groningen)

Kerkerreinen worden vooral gewaardeerd om hun cultuurhistorische en funeraire betekenis. Maar deze terreinen zijn ook ecologisch vaak erg interessant en het leefgebied van tal van planten- en diersoorten. Oud monumentaal groen, stenige milieus en rust zorgen ervoor dat deze landschapselementen zowel op het platteland als in het stedelijk gebied kleine natuuroases zijn die bruisen van leven.

> Kerkhoven zijn de terreinen die zich direct rond de kerk bevinden (letterlijk de hoven). Begraafplaatsen hebben geen kerk en zijn meestal sinds de 18e eeuw buiten de dorps- en stadskernen aangelegd. Uitbraken van grote epidemieën zoals de Spaanse griep en de pest brachten het inzicht dat het onhygiënisch was om doden in dorpskernen te begraven. Door stads- en dorpsuitbreiding zijn veel begraafplaatsen inmiddels echter weer omsloten door bebouwing. De provincie Groningen heeft ruim 150 kerkhoven en 250 begraafplaatsen. De afgelopen jaren zijn meerdere kerkhoven en begraafplaatsen in Groningen geïnventariseerd op flora en fauna. Het blijkt dat deze terreinen vaak

een grote variatie aan natuurwaarden bezitten en dat die met een adequaat beheer goed zijn te beschermen.

Bomen

De mooiste, oudste en bijzonderste exemplaren van een dorp of stad zijn vaak te vinden op een begraafplaats of kerkhof. Bomen kunnen hier ongestoord groeien en de standplaatsen worden niet bedreigd door graaf- en herinrichtingswerkzaamheden. Treurbomen als treurbeuk, -wilg en -berk zijn soorten die hier veelvuldig voorkomen. De meest karakteristieke treurboom voor Groninger kerkhoven en begraafplaatsen is wellicht de treures (*Fraxines excelsior pendula*). Deze hangende variëteit van de gewone es staat op vrijwel ieder kleikerkhof of -begraafplaats in Groningen. Andere boomsoorten die vanwege hun symbolische betekenis vaak zijn aangeplant zijn hulst en taxus. Hulst is een altijd groenblijvende boomsoort die ongevoelig lijkt te zijn voor seizoenswisselingen. Taxus kan heel oud worden en staat daarom symbool voor het eeuwige leven. Bovendien zou deze giftige boom in vroegere tijden doelbewust op dodenakkers zijn aangeplant om herders en landbouwers te ontmoedigen hun vee hier te laten grazen.

Flora

Kerkhoven en begraafplaatsen herbergen veel bijzondere en zeldzame planten. Leuk aan veel kleiterreinen is in ieder geval de grote variatie aan stinzeplanten die hier in het voorjaar in bloei staan: sneeuwkllokje, boerenkrokus, winterakonet, daslook, oosterse sterhyacint, sneeuwroem, knikkend vogelmelk en donkere ooievaarsbek. De

(kerk)muren en grafmonumenten zijn interessant voor plantensoorten als muurleeuwenbek, wilde marjolein en muurvaren. De muurvaren is vooral bij oude Romaanse- en Romano Gotische kerken goed vertegenwoordigd. Voorbeelden van rijk begroeide kerkgebouwen zijn te vinden in Zuidhorn (>950 ex.), Zuidbroek (>900 ex.), Overschild (>800 ex.), Warfhuizen (>300 ex.) en Uitwierde (>300 ex.). Leuk detail aan het voorkomen van muurvaren op kerkgebouwen is dat de soort op vrijwel alle muren voorkomt maar dat op het westen geëxponeerde muren de voorkeur lijken te hebben.

Mossen

Er komen in Nederland ongeveer zeshonderd verschillende mossen voor. Hiervan zijn er in de periode 1998 – 2006, 77 aangetroffen op enkele kerkhoven die eigendom zijn van de Stichting Oude Groninger Kerken (SOGK). Het merendeel van deze soorten heeft een algemene verspreiding. Soorten als bekerhaarmuts, zode knikmos, slank snavelmos, bossig spitsmos en opgerold smaragdsteeltje zijn lokaal of regionaal zeldzaam. Mosbegroeiingen worden vooral aangetroffen op muren en grafmonumenten. Dit laatste vanwege de grote variatie aan steensoorten (Bentheimer zandsteen, Belgisch hardsteen et cetera). Voor zover bekend zijn mossen niet schadelijk voor de grafmonumenten. Ze geven juist een extra sfeer en karakter aan kerkhoven en begraafplaatsen en benadrukken de ouderdom van de terreinen.

Vogels

Kerkhoven en begraafplaatsen oefenen een grote aantrekkingskracht uit op vogels. Zo zijn tijdens een broedvogelonderzoek in 2011 op

44 kerkterreinen in Noord Groningen maar liefst 51 verschillende soorten broedvogels aangetroffen. Opvallend is dat vooral vogels van parken en oude bossen (grote bonte specht, appelvink, gekraagde roodstaart, grauwe vliegenvanger, staartmees en boomkruiper) talrijk voorkomen op deze terreinen. Vogels die karakteristiek zijn voor kerkhoven en tijdens deze inventarisatie veelvuldig als broedvogel zijn aangetroffen zijn spreeuw (179 territoria), kauw (172 territoria), gierzwaluw (100 territoria), huismus (99 territoria) en roek (61 territoria).

Uit inventarisaties blijkt verder dat de provincie Groningen geen enkele kerktoren meer bezit waarin de kerkuil als broedvogel voorkomt. Bijna alle Groninger kerkuilen, circa 120 broedpaar per jaar, broeden de laatste decennia in boerenschuren. Voor zover bekend heeft het laatste paar kerkuilen in een toren jarenlang gebroed in de kerktoren van Noordlaren. Een belangrijke oorzaak waarom kerkuilen geen gebruik meer maken van kerktorens is de groei van dorpen. Hierdoor is de afstand tussen de voedselgronden (het agrarisch gebied) en de kerktorens vaak te groot geworden. Op en neer vliegen kost teveel energie waardoor kerkuilen uitwijken naar broedlocaties dicht bij hun voedselgronden. Er zijn op het Groninger platteland weliswaar nog tal van landelijk gelegen kerktorens die ogenschijnlijk grenzen aan geschikte voedselgronden maar van deze kerken zijn de torens vaak hermetisch afgesloten om vogeloverlast te voorkomen. Kerkhoven en begraafplaatsen kunnen ook buiten het broedseizoen betekenis hebben voor vogels. Het bekendste voorbeeld hiervan is wellicht de ransuil die groenblijvers als hulst en taxus bij winterdag gebruikt als gezamenlijke slaapplek.

Zoogdieren

Ree, bosmuis, wezel, vos, konijn, steenmarter en egel komen voor op Groninger kerkhoven en begraafplaatsen. Hoe meer groen en hoe groter het verval aan de grafmonumenten, des te groter

de kans dat genoemde soorten aanwezig zijn. De oude kerken kunnen daarnaast fungeren als verblijfplaats voor vleermuizen. De vleermuiswerkgroep Groningen trof de gewone dwergvleermuis, gewone grootoorvleermuis, baardvleermuis, watervleermuis, laatvlieger en meervleermuis aan. Als de grafmonumenten groot genoeg zijn, kunnen hierin zelfs vleermuizen verblijven. Zo verblijven meerdere baardvleermuizen in een crypte op de Rooms Katholieke begraafplaats in Groningen.

Voor kleine terreingebonden zoogdieren zoals muizen en het konijn vormen deze terreinen vaak een permanent leefgebied. Voor de grotere zoogdieren zoals vos, steenmarter en ree zijn deze terreinen vaak tijdelijke verblijfplaatsen die van belang zijn vanwege voedsel en schuilmogelijkheden. Toch zijn in Groningen ook terreinen bekend waar permanent grotere zoogdieren voorkomen. Een voorbeeld hiervan is het 50 hectare grote begraafpark Selwerderhof waar een kleine populatie reeën leeft. Nadeel van deze dieren is dat ze van rouwboeketten eten die de nabestaanden achterlaten. Om teleurstelling bij rouwende nabestaanden te voorkomen zijn plantenlijsten beschikbaar met soorten die niet door reeën worden gegeten [kader 1].

Overige natuurwaarden

Naast bovengenoemde soortgroepen zijn er tal van andere levensvormen waarvoor kerkhoven en begraafplaatsen een betekenis hebben. De combinatie van goed gazonbeheer en achterwege blijven van bemesting zorgt ervoor dat de schrale, mosrijke gazons een ideaal habitat zijn voor diverse soorten (grasland)paddenstoelen. Enkele in het oog springende soorten zijn gekraagde aardster (Esserveld, Groningen) de witsteelgordijnzwam (kerkhof van Farmsum) en de zeldzame oranje zalmplaat (kerkhof van Hornhuizen). Daarnaast zijn ook de grachten en vijvers rond deze terreinen ecologisch vaak erg waardevol. Vanwege het extensieve onderhoud bezitten deze

waterpartijen vaak goed ontwikkelde oever- en watervegetaties waardoor ze erg rijk zijn aan watergebonden fauna. Bij deze waterpartijen komen vrij algemene soorten voor als bruine kikker, gewone pad, bastaardkikker, meerkikker en kleine watersalamander. Daarnaast komt op het begraafpark Selwerderhof de beschermde poelkikker voor. Voor deze soort is op dit begraafpark zelfs speciaal een poel aangelegd. De zeldzame vroedmeesterpad bewoont het kerkterrein van Pieterburen. Deze soort komt van nature alleen voor in Zuid Limburg. In 1997 is deze soort hier uitgezet in een afgeschermd deel van de pastorie tuin "Domies toen" (kader 2) vanwege educatieve doeleinden. Tot slot kunnen kerkhoven en begraafplaatsen van waarde zijn voor insecten waaronder diverse soorten (dag)vlinders, hommels en wilde bijen.

Beheer en onderhoud

Beheer en onderhoud van deze terreinen zijn veelal in handen bij kerkrentmeesters, gemeentelijke (groen)diensten of via onderhoudsbestekken bij aannemers. Doordat kerkhoven en begraafplaatsen een functie hebben in het gedenken en begraven van doden wordt het voortbestaan van deze terreinen niet bedreigd. De verwachting is dan ook dat de natuurwaarden van deze terreinen niet op grote schaal verloren zullen gaan. Toch kan, onbedoeld, regulier onderhoud schade aanrichten aan aanwezige natuurwaarden. Om hier rekening mee te houden doe ik onderstaande aanbevelingen.

Terreininrichting

Takkenhopen- en rillen, overhoeken met ruigtekruiden, steenbulten, composthopen et cetera zijn welkome aanvullingen op de reguliere groenelementen (bomen, struiken en hagen) waar de flora en fauna zeker baat bij heeft. Denk er bij de aanleg wel goed over na waar je ze aanlegt. Zo doet een takkenhoop of brandnetelruigte bij de toegang van het terrein afbreuk aan de schoon-

foto Meint en Marja Woorntman

Muurvaren en korstmoss op begraafplaatsmuur Bellingeweer.

heid van het geheel terwijl elders op het terrein vaak overhoeken zijn waar deze elementen helemaal niet storend hoeven zijn.

Beperk het gebruik van bestrijdingsmiddelen

Om grafmonumenten en bestrating onkruidvrij te houden wordt op veel kerkhoven en begraafplaatsen gebruik gemaakt van bestrijdingsmiddelen. Grote hoeveelheden van deze middelen zijn echter schadelijk en leiden onder andere tot afname van biodiversiteit onder insecten. Voor bijen blijkt vooral glyfosaat erg schadelijk te zijn. Het insecticide imidacloprid is voor insectenetende vogels zoals spreeuw, veldleeuwerik, boerenwaluw en ringmus zelfs fataal. Het is dan ook beter om het gifgebruik op kerkhoven en begraafplaatsen tot het minimum te beperken: liever niets dan iets.

Geen bemesting

Juist vanwege het extensieve onderhoud zijn grasvegetaties van kerkhoven en begraafplaatsen meestal schraal. Hierdoor zijn deze terreinen erg waardevol als standplaats voor mossen, planten en paddenstoelen. Om dit zo te houden is het belangrijk om geen gebruik te maken van (kunst) mest. Het komt de biodiversiteit ten goede en het bespaart de beheerders veel onderhoud. Schrale vegetaties hoeven namelijk minder vaak gemaaid te worden.

Mossen en muurvegetaties

Aanwezigheid van (korst)mossen op gedenksteden kan soms conflicteren met de lees- en zichtbaarheid van grafteksten en -symboliek. In die gevallen kan het volstaan om delen van de grafstenen zichtbaar te maken en de rest van de mossen te laten zitten. Verder zijn er tal van andere stenen objecten waar mossen, korstmosses en zeldzame muurvegetaties groeien. Bij beheer en onderhoud van deze elementen is het van belang om zorgvuldig om te gaan met dit soort begroeiingen. Permanent kleinschalig onderhoud is voor

deze vegetaties beter dan eenmalig grootschalig restaureren. Bij herstel van monumenten waarop veel begroeiingen te vinden zijn is het raadzaam om een deskundige te raadplegen.

Kerken in het Groen

Veel deskundigheid over beheer en onderhoud van kerkhoven en begraafplaatsen is aanwezig bij de SOGK en Landschapsbeheer Groningen. Sinds 1999 werken beide organisaties samen in het project 'Kerken in het Groen'. Doelstelling van dit project is het landschappelijk en cultuurhistorisch herstel van Groningse kerkerreinen inclusief de grafmonumenten, lijkenhuisjes, kerkenpaden, afscheidingsmuurtjes, kerkhofgrachten, oude monumentale bomen en singelbeplantingen. Specialisme over beheer en onderhoud van stenen elementen is vooral aanwezig bij de SOGK, kennis van groen en ecologie bij Landschapsbeheer Groningen. Via scholingsactiviteiten en werkdagen wordt kennis over herstel, beheer en onderhoud van kerkhoven en begraafplaatsen overgedragen aan eigenaren van kerkerreinen en lokale vrijwilligers. Op die manier kunnen eigenaren en vrijwilligers voortaan het vervolgbeheer zelf ter hand nemen zodat de duurzame instandhouding ook op langer termijn gewaarborgd blijft.

Meer weten:

De grote rijkdom aan biodiversiteit is voor de SOGK aanleiding geweest voor het boekje 'Rust, oud groen en stenige biotopen - natuur op kerkhoven en begraafplaatsen in Groningen'. Het boekje is te bestellen in de webwinkel van de SOGK. Meer over de flora- en fauna inventarisaties op Groninger kerkhoven en begraafplaatsen staat

op <http://natuuroperkerkerreinen.webklik.nl/page/natuur-op-kerkerreinen.<>

a.e.de.winter@landschapsbeheergroningen.nl

1. Enkele soorten planten die niet door reeën worden gegeten

Monnikskap, *Aconitum*
Narcis, *Narcissus*
Prachtspirea, *Astilbe*
Rode valeriaan / spoorbloem, *Centranthus ruber*
Vingerhoedskruid, *Digitalis purpurea*
Bijvoet, *Artemisia vulgaris*
Geranium, *Geranium*
Kogelbloem, *Trollius*
Tellima, *Tellima grandiflora*
Rudbeckia, *Rudbeckia*
Pioenroos, *Paeonia*
Dovenetel, *Lamium*
Oosterse papaver, *Papaver orientale*
Aster X Solidago, *Solidaster luteus*
Sierui, *Allium*
Streepvaren, *Asplenium*
Aster, *Aster*
Schoenlappersplant, *Bergenia*
Elfenbloem, *Epimedium*
Nieskruid (o.a. kerstroos), *Helleborus*

2. Domies Toen en Petruskerk Pieterburen

Domies Toen (Gronings voor dominee zijn tuin) is een oude pastoretuin aan de voet van de 14e eeuwse Petruskerk in Pieterburen. Ooit was de tuin onderdeel van een pastorie die aan het begin van de twintigste eeuw is afgebroken. De tuin is aangelegd in Engelse landschapsstijl, een tuinstijl die in de twintigste eeuw erg populair was bij welgestelde boeren en notabelen. In Groningen is deze tuinstijl beter bekend als 'slingertoeën'. In 1962 heeft mevrouw Clevering-Meyer de tuin opnieuw ingericht als botanische streektuin met een verzameling van oude kruiden en cultuurplanten afkomstig van borgen, oude boerenerven en kloostertuinen. In 1984 is de botanische streektuin omgevormd naar ecologische tuin. Hierbij is het bestaande tuinplan in stand gebleven. Waar de pastorie stond, is een natuurtuin aangelegd. Vanaf deze periode wordt de tuin ecologisch beheerd. Naast een rijke stinzeffora (ruim negentig soorten) en een oude monumentale beuk herbergt de tuin prachtige voorbeelden van bloemrijk hooiland, bermvegetaties, muurbegroeiingen, een oude dobbe met oever- en waterplanten en een mergdalletje met vegetaties die je normaal alleen in zuid Limburg aantreft. In 'Domies Toen' staan ruim 900 verschillende plantensoorten waarvan circa 350 planten van inheemse afkomst zijn. Domies Toen herbergt ruim vijftig plantensoorten die voorkomen op de rode lijst. Enkele voorbeelden hiervan zijn steenbreekvaren, zwartblauwe rapunzel, grote keverorchis en boswalstro. Op het kerkerrein bevindt zich verder een oude tuinmuur uit 1600, een stijlvol tuinprieeel uit 1710 en een neogotisch godsdienstgebouw uit 1888 dat tegenwoordig dienst doet als theeschenkerij. De Petruskerk is een 14e eeuwse kerk gesticht door bewoners van de voormalige borg Dijksterhuis. De preekstoel en triomfboog in de kerk zijn rijkelijk voorzien van houtsnijwerk. De kerk wordt omlijst door een beplanting van oude knotlinden. Domies Toen en de Petruskerk zijn het hele jaar toegankelijk. Meer informatie over de tuin en kerk is te vinden via www.domiestoen.nl.

Als kerken voor de leesbaarheid weer opnieuw worden beletterd is het van belang alleen die delen van het monument schoon te maken waarop teksten staan. Mossen en korstmosses op de overige delen van het monument kunnen dan blijven zitten.